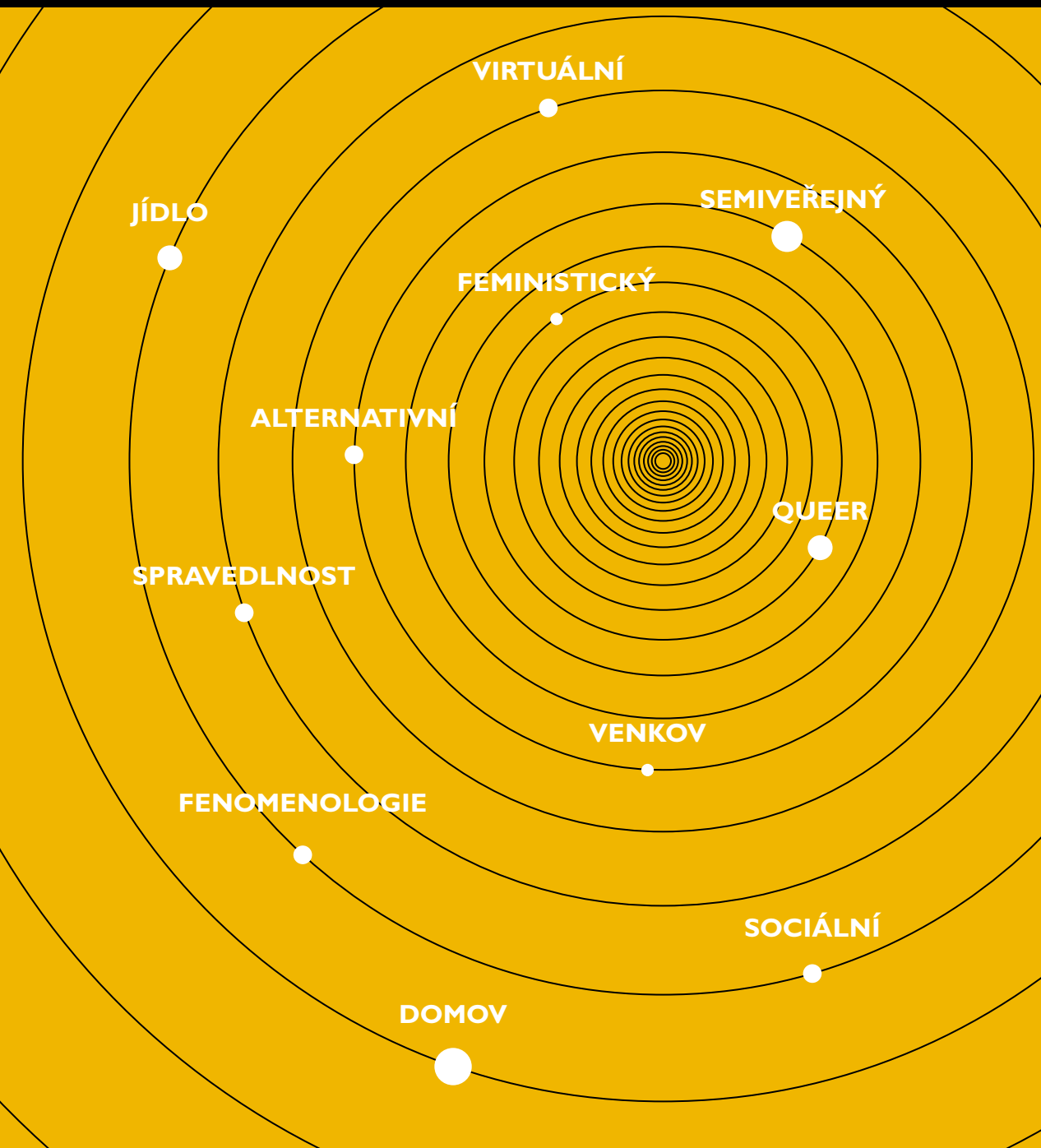

PROSTOR(Y) GEOGRAFIE

ROMAN MATOUŠEK, ROBERT OSMAN (EDITOŘI)

KAROLINUM

Prostor(y) geografie

Roman Matoušek

Robert Osman (Editoři)

Recenzovali:

prof. RNDr. René Matlovič, Ph.D.

prof. RNDr. Tadeusz Siwek, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

Editors © Roman Matoušek, Robert Osman, 2014

ISBN 978-80-246-2733-5

ISBN 978-80-246-2762-5 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva	7
1 Úvod obratem (<i>Robert Osman, Roman Matoušek</i>)	9
2 Virtuální prostor (<i>Jakub Trojan</i>)	19
3 Sociální prostor (<i>Robert Osman</i>)	33
4 Alternativní prostory (<i>Michaela Pixová</i>)	59
5 Prostorová spravedlnost (<i>Roman Matoušek</i>)	81
6 Feministické prostory (<i>Lucie Pospíšilová, Klára Pospíšilová</i>)	99
7 Queer prostor(y) (<i>Michal Pitoňák</i>)	123
8 Semiveřejné prostory (<i>Pavel Pospěch</i>)	147
9 Prostory domova (<i>Barbova Vacková, Lucie Galčanová</i>)	167
10 Prostory venkova (<i>Vladan Hruška, Ondřej Konečný</i>)	189
11 Jídlo a prostor (<i>Lenka Fendrychová</i>)	213
12 Fenomenologie prostoru: o geografii místa, krajiny i nepřítomnosti (<i>Petr Gibas</i>) ..	231
Slovníček pojmů	289
Seznam použité literatury	255
Summary: space(s) of geography	293
O autorech	301
Jmenný rejstřík	305
Věcný rejstřík	307

Předmluva

Rozhodnutí k sestavení této publikace uzrávalo postupně během několika předchozích let, kdy jsme byli členy organizačních týmů několika ročníků doktorandských vědeckých konferencí – v jednom případě se jedná o studentskou konferenci *New Wave*¹ pořádanou Geografickou sekcí Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, v druhém pak o *workshop doktorandů a doktorandek*² organizovaný ve spolupráci Geografického ústavu Masarykovy univerzity a Ústavu geoniky AV ČR, v. v. i. v Brně. Otevřené a tvůrčí prostředí těchto konferencí přivedlo dohromady řadu výzkumníků a výzkumnic, kteří se v rámci svých dizertačních projektů zabývali pro české prostředí netradičními tématy, přičemž byli ochotni sdílet zkušenosti svých nelehkých a někdy ne zcela úspěšných pokusů využívat nové metodologické rámce a epistemologické perspektivy. Každé setkání nás tak obohacovalo o nové úhly pohledu a ukazovalo nám, že geografické myšlení může být daleko pestřejší, než jsme si doposud dokázali představit. Při každém dalším setkání jsme si však čím dál intenzivněji uvědomovali, že synergie vzniklá při tomto procesu objevování

1 Více o konferenci naleznete zde: <http://www.natur.cuni.cz/geografie/newwave>.

2 Více o workshopu naleznete zde: <http://geoinovace.geogr.muni.cz/archiv>.

nových myšlenkových horizontů nepřekračuje rámec těchto akcí. Namísto aktivního vstupu do teoretických diskusí geografické komunity se mnohdy přetaví pouze do vzpomínek na zajímavé diskuse malých skupin zájemců. Ve článcích, které jsou často jediným výsledkem těchto diskusí, bývá totiž zachycen pouze malý zlomek teoretických konfrontací.

V září 2012 jsme se proto rozhodli pro formu teoreticky zaměřené monografie, která by umožnila shrnout to nejzajímavější z teoretických částí průběžně dokončovaných dizertací. Inspirací pro nás byla kniha *Teoretické otázky a vybrané problémy v současné geografii* (Sýkora ed. 1993), která s obdobnou motivací české geografické komunity přiblížila neznámé teorie a diskuse světové (anglo-americké) geografie přelomu 80. a 90. let. Se zhruba dvacetiletým odstupem předkládaná kniha nabízí pohled další „generace“ na otázky geografie a prostoru.

Chtěli bychom na tomto místě poděkovat všem autorkám a autorům, kteří do knihy přispěli. Děkujeme také prof. René Matlovičovi a prof. Tadeuszi Siwkovi, kteří se ochotně ujali nelehkého úkolu tuto publikaci recenzovat. Vědecké radě Geografické sekce Přírodovědecké fakulty UK děkujeme za podporu, díky které byla tato kniha zařazena do edičního plánu nakladatelství Karolinum. Zároveň děkujeme i Geografické sekci Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Geografickému ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a Ústavu geoniky AV ČR, v. v. i. za podporu při organizaci studentských konferencí, které se staly primárním předpokladem vzniku této knihy.

Roman Matoušek, Robert Osman

/1/

Úvod obratem¹

ROBERT OSMAN, ROMAN MATOUŠEK

Před 20 lety byla vydána knihy editora Luďka Sýkory *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii* (Sýkora 1993). Tato tzv. *černá kniha* zprostředkovala české geografické komunitě postpozitivistický obrat, když představila vybrané směry, které se rozvíjely v 70. a 80. letech 20. století především v anglo-americkém prostoru. Výrazně tak přispěla k začlenění české (sociální) geografie mezi společenské vědy (Sýkora, Pavlínek 1993). Jedním ze znaků *postpozitivistického obratu* bylo právě užší provázání geografie se širším proudem společenských věd a propojení výzkumu geografických a sociálních fenoménů.

Během dvou desetiletí od vydání *černé knihy* prošla světová geografie dalšími významnými proměnami, které jsou často souhrnně označovány jako *kulturní obrat*. S určitým zjednodušením můžeme konstatovat, že zatímco *postpozitivistický obrat* přinesl užší provázání geografie se společenskými vědami, následný *kulturní obrat* ji více provázal s humanitními vědami². Postupná

1 Kapitola vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68145535 a projektu Univerzitního výzkumného centra UK: 204003.

2 Společenské vědy se zabývají jedincem ve vztahu ke společnosti, mezi jejich hlavní obory patří sociologie, ekonomie, politologie a psychologie. Humanitní disciplíny se zabývají lidskou

integrace geografie mezi sociální vědy a vzájemná potřeba prozkoumávat oborově čím dál „vzdálenější“ teritoria zvýšila intenzitu mezioborové komunikace a současně umožnila postupné sblížení odlišných jazyků, metod a epistemologií. Geografie tak zaznamenala neuvěřitelné množství nových podnětů pocházejících z mimogeografického prostředí, ale současně se geografické myšlení stávalo daleko atraktivnějším i pro ostatní disciplíny. Na rozdíl od postpozitivistických směrů a přístupů však tento vývoj nebyl v české geografii doposud adekvátně reflektován (Hampl, Dostál, Drbohlav 2007; Sýkora 2010).

Ambicí předkládané monografie je představit vybrané – v českém prostředí zatím nepřiliš známé – teoretické perspektivy etablované především v posledních dvou desetiletích ve světové (především anglo-americké) geografii. Odlišný jazyk, metody i epistemologie, které s sebou *kulturní obrat* přináší, jsou reflektovány už v samotném názvu knihy *Prostor(y) geografie*. I když předkládaná publikace zachycuje pouze určitou dílčí část prostorů současné geografie, věříme, že pomůže vytvořit prostor(y) pro teoretické diskuse reflektující *kulturní obrat*, čímž současně přispěje i k další diverzifikaci prostorů geografie.

Cílem této úvodní kapitoly je stručně nastínit hlavní proměny geografického myšlení spojené s *kulturním obratem* ve společenských vědách. Tato volba není nikterak náhodná ani samoučelná. Většina následujících kapitol se na *kulturní obrat* odvolává, určitým způsobem z něj vychází či se vůči němu vymezuje. Jeho nejrůznější rozměry jsou tak postupně vykreslovány v celé knize, na tomto místě proto není cílem jeho vyčerpávající výklad, ale jeho využití k formulaci obecnějšího rámce, v němž se jednotlivé kapitoly mohou snadněji doplňovat.

KULTURNÍ OBRAT

Kulturní obrat pro nás představuje především určitý zprostředkující rámec, určitou otevřenou platformu umožňující překračovat oborové hranice, sdílet velmi odlišné zkušenosti a především je mezi sebou komunikovat. Je to obrat utvářející prostředí, v němž může probíhat interakce mezi nejrůznějšími obory, „transdisciplinární most“ umožňující vzájemný dialog, v němž lze rozpoznat i určité dílčí argumenty postupně rozpouštějící oborové hranice – jazykový obrat, prostorový obrat, obrat k tělu atp. I v této knize tak již nemá smysl hledat přesnou hranici například mezi sociální geografii, urbánní sociologií či kulturní antropologií. Jaký bychom k tomu měli důvod? Není daleko konstruktivnější snažit se hledat společně způsoby porozumění

kulturou a řadí se mezi ně filosofie, religionistika, lingvistika, estetika atp. Obdobně jako v jiných klasifikacích není mezi společenskými a humanitními vědami ostrá hranice, na jejich pomezí stojí obory jako historie nebo právo (Johnson a kol. 2009).

společensko-prostorovým fenoménům, než vynakládat energii na oddělování jednoho porozumění od druhého³.

Co tedy myslíme *kulturním obratem*? Obrat je použit ve významu základního principu vývoje vědních disciplín a vědy samotné. V průběhu 20. století se tak lze vrátit až k samotnému Thomasu Kuhnovi a jeho *Struktuře vědeckých revolucí* (Kuhn 2008). Přestože jeho závěry pochází pouze z analýzy přírodovědných oborů, nelze jim upřít výrazný vliv i na vědy společenské. Představa, že se věda vyvíjí v jakýchsi cyklech, jež jsou od sebe odděleny určitými vývojovými disturbancemi, výrazně proměnila víru v její lineární rozvoj a s ní související nepřetržitou kumulativnost poznatků. Ať už použijeme pro tento náhlý zvrat termín obrat či jakýkoliv jiný, nelze myslit, že věda před a po obratu spolu nikterak nesouvisí. Obrat nastává tehdy, když jej situace ve vědě umožní, což ji následně odráží i v situaci po obratu. Na druhou stranu by však nemělo smysl mluvit o disturbanci, kdyby na sebe vše před obratem a po něm mohlo neproblematicky navázat. Často se mění právě jazyk, metody a epistemologie, což znemožňuje pouze navázat a pokračovat dále v tom, co bylo započato před obratem. Vzájemná komparace a komunikace mezi poznatky různých paradigmat vždy vyžaduje určitý překlad. Slovo obrat je tedy zvoleno pro vyjádření stavu, kdy se podstatná část oboru (oborů) začne ubírat stejným směrem, který je ovšem odlišný od předchozího společného směřování (Rajfová 2010: 14).

A proč obrat kulturní? V širokém slova smyslu je *kulturní obrat* pozvolným sledem kroků, jimiž se kultura stala plnoprávnou a nezávislou kategorií ve společenských vědách, a to především vedle ekonomie, resp. myšlení založeného na zdůrazňování vlivu ekonomických vztahů (Šanderová, Šmídová a kol. 2009). Dominance ekonomických perspektiv při geografickém výzkumu společenských fenoménů je tradičně velice silná. Geografie před *kulturním obratem* ve snaze o kvantitativní modelování přebírala z ekonomie důraz na typizovaného jedince, který se chová racionálně a nemá specifické preference nebo cíle, tudíž není nikterak obtížné odhadnout jeho chování (tzv. homo oeconomicus). Jeho chování je často odvozováno z ekonomických motivů, jako je optimalizace užitku, maximalizace zisku či minimalizace úsilí. Společenské vědy včetně geografie taktéž zdůrazňovaly význam ekonomických vztahů, a to mj. na základě marxistických myšlenek. Základem marxistické analýzy společnosti je třídní rozdělení vlastníků kapitálu (buržoazie) a ne-vlastníků kapitálu, kteří se živí pouze svou námezdní prací (proletariát), naopak kultura byla považována za jakousi „nadstavbu“ nad ekonomickou „podstatou“ společnosti. Kultura je v těchto přístupech dimenzí, kterou můžeme pominout, nebo prohlásit za odvozenou od „důležitějších“ ekonomických vztahů. Čímž

3 Příkladem může být i tato kniha. Nekladli jsme jednotlivým autorům otázku o jejich příslušnosti k vědeckému oboru a možná je to škoda. Leccos lze však vytušit z jejich studijních oborů. Mezi autory tak nalezneme osm vystudovaných geografů, čtyři vystudované sociology – a co je možná v tomto kontextu nejzajímavější a v anglo-americkém prostředí zcela běžné – dva autory, již v průběhu svého studia obor změnili.

se ale dostáváme k dalšímu nelehkému úkolu, a to je zodpovědět otázku, co je to kultura.

Odpovědět na tuto otázku není ani tak podstatné z důvodu samotné definice kultury, ale daleko spíše z důvodu jakéhosi „cvičení představivosti“, které je nutné k porozumění nové geografické imaginaci *kulturního obratu*. Kultura je ve svém nejširším pojetí chápána jako *způsob života* (Bell 2009: 437), což může na první pohled znít poměrně banálně. Proto je podstatné rozložit, co je tímto *způsobem života* myšleno. Kulturou se v tomto kontextu rozumí nejen obecný proces intelektuálního a duchovního vývoje, který je vyjádřen mimo jiné v uměleckých dílech – v literatuře, filmu, divadle, hudbě apod. Kultura je současně i aktivním procesem vytváření významů (Johnson a kol. 2009). Kultura zahrnuje hodnoty, interpretace, přesvědčení, rituály nebo postoje, které jsou sdíleny v určitých skupinách, a které jsou jimi prožívány, praktikovány (Mee 2009). Odlišné životní zkušenosti nejrozličnějších skupin osob (kulturní východiska) jsou úzce spojena s tím, jaké významy jsou sociálním jevům, vztahům a událostem přikládány.

Kultura, nebo spíše kultury a subkultury, jsou velmi rozmanité jak prostorově, tak sociálně. Rozmanitost kultur, a tím i významů a způsobů života, se přenáší do ontologie a epistemologie společenských věd. Primárně jde o ústup od víry v obecnou platnost širších systémů a naopak o příklon k víře v platnost pouze dočasných a lokálních (kontextuálních) uspořádání. Pozornost se tak posouvá od obecně platného ke kontextualizovanému, od velkého měřítka k malému a obecně od struktur k jednání aktérů. Tím není a priori odmítáno to, že dochází k procesům, které široce ovlivňují třeba i celý svět (jako je např. globalizace). *Kulturní obrat* však upozorňuje, že v různých společenských a prostorových kontextech se tento proces projevuje odlišně, jsou mu přisuzovány jiné významy, a má tedy i jiné důsledky. Globalizace tedy nevede k uniformitě, ale k různým změnám v lokalitách (což je označováno jako glocalizace). Koncept glocalizace tak v *kulturním obratu* může posloužit jako názorný příklad, kdy není nutné zpochybňovat platnost širších teorií v globálním či nadnárodním měřítku, aby mohly být studovány procesy v konkrétní lokalitě v prostorovém i sociálním mikroměřítku.

S tím je spojen druhý rozměr *způsobu života*, a tím je důraz na jeho procesnost, na neustálý vývoj a proměny. Život a jeho způsoby prožívání nejsou nic hotového, nic ukončeného, naopak jde o způsoby nehotové, neustále ustavované a vytvářené. Kultura není žádnou substantiální či esenciální entitou – v kultuře není možné najít cokoliv stálého a neměnného (např. národ, pohlaví, handicap, identitu atp.). Kultura je vyjednávána v praxích jednotlivých aktérů – nejen v uměleckých dílech a vytváření „vysoké kultury“, ale ve zcela rutinních činnostech (např. při chůzi po ulici, oslovování na ulici, v prosbách, nabídkách, odmítnutích, způsobech využívání nejrozličnějších technologií, atp.), které vždy nabývají určitý význam. Jinými slovy kulturou jsou myšleny způsoby zvýznamňování těchto zcela rutinních činností jednotlivých aktérů.

Pokud chceme odpovědět na otázku, co znamená slovo kultura v označení *kulturní obrat*, je třeba dovolit naší představivosti posun od představy substančně ustaveného stavu k procesům, v nichž se ustavování teprve děje – od hotového k vytvářenému (Berger, Luckmann 1999). Onen posun od struktur k jednání aktérů není tedy vlastně zavržením struktur jako takových, ale daleko spíše jejich ontologickou redefinicí něčeho daného a hotového v proceduru vzniku a úprav (produkce a reprodukce), respektive k procesuálně chápané praxi, tudíž k tomu, co lidé v konkrétních kontextech dělají (Šanderová, Šmídová a kol. 2009: 9). Kultura je ve smyslu *způsobu života* chápána jako jakékoli jednání aktérů. *Kulturní obrat* představuje především obrat k ustanovování významů. Důraz na procesnost a neustálé vyjednávání významů lze nalézt ve většině kapitol této knihy⁴.

O *kulturním obratu* by samozřejmě mohla být celá tato kniha, ale jak již bylo naznačeno výše, jde nám především o zarámování kapitol o nejrůznějších prostorech. Snad jen několik poznámek, které je možné v jednotlivých kapitolách rozpoznávat. Tím, že dochází k rozpouštění oborových hranic a původně oborově uzavřené metody a epistemologie se vypůjčují, sdílejí a kombinují napříč sociálněvědními disciplínami, sblížují se i metateoretické rámce, což se projevuje například ve zvyšující se míře abstraktnosti vědeckého jazyka a daleko užším propojení s filosofií. Philo dokonce tvrdí, že mezi jednotlivými obory dochází k hlubší míře integrace na filosofické než sociálně-teoretické úrovni (Philo 2009: 446).

Další rozměr *kulturního obratu*, který čtenář může v kapitolách zaznamenat, je důraz na studium vyjednávání významů vnitřních, často neviditelných či dokonce nemateriálních aspektů kultury. Kultura (významy, interpretace, praktiky) není ve vztahu k moci neutrální, ale může některé skupiny zvýhodňovat, zatímco jiné vylučuje nebo diskriminuje (Mee 2009). Právě tyto aspekty a jejich důsledky v soukromých prostorech byly před *kulturním obratem* často přehlíženy nebo považovány za okrajové. Virtuální, sociální či feministický prostor lze pokládat za prostory nemateriální, prostory domova za neveřejné, a tak i určitým způsobem za „vnitřní“, a velkou většinu diskutovaných prostorů pak dokonce za jakýsi proces vyjednávání mezi vnitřním a vnějším – prostory poloveřejné, alternativní a queer.

Tento nemateriální rozměr *kulturního obratu* je však zároveň předmětem jeho hlavní kritiky⁵ – *kulturní obrat* se (zdánlivě) odvrací od velkých témat sociální struktury nebo politiky a ignoruje dlouhodobě dominující témata materiálních vztahů (výroby, spotřeby apod.)⁶. *Kulturní obrat* tak přispívá k určitému oddělení „sociálních“ aspektů života od těch „materiálních“. Bruno Latour tuto

4 Nejsilněji je důraz na procesnost přítomen například v kapitole 3 Sociální prostor, 7 Queer prostor(y), 8 Poloveřejné prostory nebo v kapitole 9 Prostory domova.

5 Blíže kapitola 12 Fenomenologie prostoru: O geografii místa, krajiny i nepřítomnosti.

6 Což pokládáme za hlavní důvod, proč je pro českou geografii, úzce vázanou na studium vnějšího, veřejného, viditelného a materiálního, kulturní obrat obtížně srozumitelný.

kritiku vyjadřuje i takto: „Když třeba cyklista spadne z kola, protože najel na kámen, nemají k tomu sociální vědci podle vlastních slov co říct“ (Latour 2002: 2). Otázka, jak se vyrovnat s kritikou oddělování sociálního a materiálního, jakým způsobem jejich oddělení překonat (přemostit), je zdrojem pro další imaginace a epistemologie. Podnětná je např. Latourem inspirovaná A-NT (actor-network theory) nebo Thriftem konsolidovaná NRT (non representational theory), které se však do této knihy bohužel nevešly⁷.

Otázek, které *kulturní obrat* přináší, je však nespočet. Jak jsou prostřednictvím kultury v prostoru udržovány vztahy dominance a podřízenosti? Jak se utvářejí mocenské skupiny, jak se prostřednictvím prostoru získává a zachovává moc, jak jsou přesvědčováni ostatní, že je správné, že jedni jsou silnější než druzí, že jedni smějí v prostoru jednat jinak než druzí, že jedni mohou o prostoru rozhodovat a druzí ne? (Bell 2009: 437). Tou snad nejpodstatnější – zakládající vědu postdisciplinární⁸ – je otázka samotného epistemologického přístupu. Lidský, a tedy lidmi vytvořený svět je možné chápat jako „společnost“ (a poznávat jej primárně prostřednictvím sociologie), nebo jako „kulturu“, tedy volněji a bez pevného disciplinárního ukotvení (Rajflová 2010: 13).

OD OBRATU K OBRATŮM

Kulturní obrat je nám tedy ve své postdisciplinaritě, důrazu na procesnost, každodennost, utváření významů a zaměření na jednání aktérů primárně rámcem, do něhož jsme umístili kapitoly o nejrůznějších prostorech. K čemu ale potřebujeme takto široký rámeček a proč vedle sebe tyto prostory vůbec klást? Obrat od „ekonomismu“ ke „kultuře“ znamená, že se vedle ekonomické geografie výrazněji rozvíjí především kulturní geografie⁹ jako další podobor široké disciplíny. Rozvoj kulturní geografie je však jen dílčí částí širokého *kulturního obratu* v sociálních vědách. *Kulturní obrat* přináší důraz na kulturu (jednání aktérů, vyjednávání významů, cirkulování moci) i do témat a prostorů, kterým dříve dominovala ekonomisticky orientovaná perspektiva. Konkrétní důsledky tohoto širšího *kulturního obratu* lze zaznamenat i v české geografii. V kulturní geografii došlo k etablování výzkumů regionální identity (Chromý 2003) nebo prohloubení zájmu o subjektivní vnímání prostoru (Siwek 2011). Jednotlivé kapitoly pak představují příklady prostorů, při jejichž tematizaci právě větší důraz na kulturní aspekty umožňuje nové otázky, perspektivy a porozumění.

7 Okrajově se jí dotýká kapitola 12 Fenomenologie prostoru: O geografii místa, krajiny i nepřítomnosti.

8 Zatímco interdisciplinarita vyzývá ke vzájemné spolupráci oborů, ale současně je zachovává v „bezpečných“ hranicích jejich teritorií, postdisciplinarita tyto hranice rozpouští zcela.

9 Nikoliv však ve významu prostorového rozmístění jakýchsi ohraničitelných „kultur“, ale ve významu studia každodenních činností, pomocí kterých jsou vytvářeny naprosto jedinečné podoby prostorů a zároveň které tyto činnosti umožňují.

Pokud tedy *kulturním obratem* myslíme rámeček, ve kterém se tato diskuse odehrává, pak v něm lze v souladu s principem procesnosti zaznamenat i dílčí argumenty, které tento prostor utváří. *Kulturní obrat* si můžeme zároveň představit jako širší kategorii konverzace, v jejímž rámci lze rozeznat užší kategorie jednotlivých promluv, jako je obrat jazykový, obrat prostorový či například obrat k tělu. Celou konverzaci mezi sociálními obory začal *obrat k jazyku*. Jazykem není myšlena pouze řeč, ale jakási širší textualita – způsob komunikace. Textualita není pouze psaný text, není ani pouhá verbální promluva, je širší než napsané nebo vyslovené – obecně se o textualitě hovoří jako o jazykovém (vysloveném i napsaném). Obrat k jazyku změnil přístup k textům, a to jak z hlediska ontologie, tak epistemologie.

Jazyk byl dříve chápán jako entita, která se nepodílí na utváření sociální reality. Jazyk sloužil pouze ke sdělování informací, ale do těchto informací nezasahoval, nemohl je ovlivnit. V rámci ontologického obratu k jazyku došlo k změně jeho statusu v něco svébytného, existujícího, a tak i aktivně promlouvajícího do řady oblastí. Jazykový obrat představuje výrazný předěl v sociálních vědách, kdy byl jazyk, popřípadě text, vzat vážně jako prostředník, který dva komunikanty spolu spojí, ale za cenu, že mezi ně vstoupí. Jazyk na jedné straně umožňuje něco sdělovat, na druhé straně ale brání říkat něco jiného. Jazyk tak přestal být něčím nehmotným, metafyzickým, stal se z něj zcela reálný prostředník, chtělo by se říci „objekt“, jehož ovládnutím lze ovlivňovat sociální realitu.

Epistemologický jazykový obrat přinesl do společenských věd metody, které umožňují porozumět takto chápanému významu jazyka a jeho vlivu na sociální realitu. Mezi relevantní zdroje dat byly přijaty rozmanité textuální materiály, jako jsou zákony, oficiální dokumenty, výzkumné zprávy, mediální sdělení, korespondence, přepisy rozhovorů, terénní zápisky, či dokonce samotná odborná literatura. Mezi výzkumnými metodami a nástroji vhodnými k jejich zkoumání se etablovaly obsahová analýza, diskurzivní analýza, konverzační analýza atd.

V reakci na obrat k jazyku byl další vývoj konverzace uvnitř společenských věd výrazně ovlivněn argumentací „prostorového obratu“. Rozšiřování prostorové imaginace v rámci *kulturního obratu* nebyl jen jednosměrný proces pasivního přijímání podnětů geografie z negeografických disciplín. Geografické myšlení, jeho důraz na prostor a prostorové vztahy se dostalo do pozornosti také v ostatních společenskovědních a humanitních disciplínách. Tento proces je označován jako „geografický obrat“ (Philo 2009) nebo častěji jako „prostorový obrat“ (Warf, Arias 2009). Důraz na prostor a prostorové vztahy se tak stává součástí teorií a diskusí i v disciplínách, které se dříve prostorovými vztahy nezabývaly. Příkladem takového vývoje může být posun v diskusích o spravedlnosti. Tradiční diskuse o spravedlnosti ve filosofii, právu nebo etice hledaly univerzálně platné principy, podle kterých by měla být uspořádána ideální spravedlivá společnost. Současné diskuse naopak zdůrazňují význam

prostorového uspořádání a kontextuality pro pochopení a řešení problémů sociálních nespravedlností. Jazykový a prostorový obrat tak můžeme chápat jako dílčí argumenty, které současně přiblížily dosud vzdálené nebo nepříliš spolupracující disciplíny.

Prostorový obrat je v podstatě stimulací *prostorových imaginací*. Kniha *Geografické imaginace* Dereka Gregory (1994) je jednou z významných publikací, které rozšířily prostorovu představivost o schopnost vnímat rozmanitost, různorodost, mnohoznačnost, jinakost (other-ness) prostoru. Množné číslo v názvu knihy odkazuje k tomu, že ve shodě s *kulturním obratem* neexistuje jediná esenciální prostorová imaginace, ale naopak zdůrazňuje jejich pluralitu a bohatost. Prostorový obrat je v české geografii přijímán s určitými rozpaky. Diskuse na různých geografických fórech zdůrazňují obavy z rozplynutí geografie mezi ostatní disciplíny a obecně o další osud oboru. Tato defenzivní pozice geografie však přispívá pouze k obracení se do minulosti, konzervování disciplíny, znesnadnění komunikace s okolím a ztrátě kontaktu s aktuálními procesy ve vývoji vědy jako celku. Přitom k rozvoji disciplíny je třeba zcela opačné strategie, a to otevření se svému okolí, jak ostatně vyzývá i David Harvey (1995: 161): „Geografická imaginace je tak důležitá a prostupuje všemi sférami intelektuálních diskusí, že nemůže být ponechána pouze geografům“. Postupné budování „mostů“ a přibližování dříve oddělených disciplín vytváří jak nové možnosti multidisciplinárních výzkumů, tak podmínky pro sociálně-prostorové nahlížení na podstatu fenoménů.

Témata, která se v souvislosti s *kulturním obratem* dostávají do pozornosti geografů, jsou optikou některých dřívějších přístupů považována za méně podstatná nebo okrajová. Upření pozornosti právě na tato témata je však jedním z přínosů *kulturního obratu*. *Kulturní obrat* přichází s odlišným vnímáním prostoru, které je citlivější k rozdílným perspektivám. Poukazuje na to, že v dominantních reprezentacích nebyly zařazeny mnohé interpretace a náhledy. Feministické přístupy v geografii začaly upozorňovat na to, že dosavadní poznatky jsou vytvářeny muži a zohledňují tedy praktiky, hodnoty nebo potřeby pouze části společnosti¹⁰. Tato omezení navíc nebyla součástí určité sebereflexe dominantních reprezentací.

Odlišné perspektivy pak „nastavují zrcadlo“ dosavadnímu poznání a umožňují vidět jeho slabé, ale i silné stránky. Postpozitivistický obrat reflektovaný v *černé knize* (Sýkora 1993) znamenal narušení dominantního pozitivistického paradigmatu a vznik multi-paradigmatické geografie. Následně se multi-paradigmaticnost geografie ještě rozšířila o další směry (viz i Peet 1998). V rámci geografie proto existuje řada perspektiv a možností, jak je vzájemně konfrontovat, rozvíjet či kritizovat. Z perspektivy *kulturního obratu* a jeho důrazu na kontextualitu vyplývá, že tak, jako neexistuje univerzální kultura, neexistuje ani univerzální paradigma v jedné disciplíně, natož pak v sociálních vědách.

10 Blíže kapitola 6 Feministické prostory.

ZÁVĚR ÚVODU

Záměrem této knihy není jen jednostranně glorifikovat *kulturní obrat* a považovat jej za jediný a bezproblémový směr vývoje geografie a společenských věd. V některých kapitolách jsou akcentovány také pohledy a přístupy, které se rozvíjejí do určité míry nezávisle na *kulturním obratu*, respektive se vůči němu vymezují¹¹. Součástí diskusí v geografii a dalších sociálních disciplínách jsou také upozornění na rizika nebo problémy současného vývoje, a to jak pro geografii jako svébytnou vědu, tak pro relevanci poznání obecně. Proměny geografického myšlení a vznik nových výzkumných polí apod. je spojován s odstředivými tendencemi v geografii a s její fragmentací (Kofroň 2012). Matthews a Herbert (2004) argumentují, že současná ohromná dynamika rozvoje na „okrajích geografie“ (které lze ale stejně tak pokládat za mosty k ostatním oborům) a rozšiřování jejího tematického, metodologického i epistemologického záběru různými směry oslabuje „jádro geografie“. Dlouhodobě podle těchto autorů tedy vzrůstá riziko, že geografické myšlení bude v určité podobě zakomponováno do řady interdisciplinárních nebo postdisciplinárních témat, ale zároveň nebude jako takové ve svém „jádro“ dostatečně silně rozvíjeno. Právě v rozvoji „jádra disciplíny“ vidí tyto autoři důležitou výzvu pro budoucnost oboru.

Opuštění dosud dominantní ekonomistické perspektivy ve většině geografických témat bývá někdy interpretováno jako rezignace na rozvoj disciplíny, a to především z důvodu ztráty jednotící perspektivy, která usnadňuje vzájemnou komunikaci, srovnatelnost výsledků i přenositelnost metodologií – výrazně ale omezuje naši prostorovou (chcete-li geografickou) představivost. Kladení zdánlivě nesourodých kapitol o nejrůznějších prostorech vedle sebe tak má sloužit především k „procvičování“ geografické imaginace, aby bylo vůbec možné představit si i prostor(y) „nové“.

Zvýšený důraz na pluralitu perspektiv, mnohost pohledů, rozdíly mezi kulturami i jednotlivci a s tím spojená kritika dominantních („normativních“) reprezentací je pochopitelnou reakcí na období, kdy mnohé alternativní pohledy nemohly být součástí akademického nebo společenského diskurzu. Sayer (2011) však poukazuje také na to, že nelze zapomínat na podobnost kultur a lidí, jejich společné vlastnosti nebo zájmy. Diskuse odlišností je dialekticky spojena s podobností mezi srovnávanými entitami – o odlišnosti se zajímáme pouze tam, kde nacházíme také celou řadu (obvykle nevyslovených) podobností, podobnost dělá rozdíl významným (Sayer 2011: 100). Každý potřebuje jíst, pít, dýchat, každý má nějaká očekávání nebo touhy. Rozmanitost je normální, a právě proto při usilování o odstranění diskriminace nebo problémů dotýkajících se některých jednotlivců a skupin nestačí zdůrazňovat jen odlišnosti.

11 Blíže kapitola 11 Jídlo a prostor nebo kapitola 12 Fenomenologie prostoru: O geografii místa, krajiny i nepřítomnosti.

Kulturní a prostorový obrat v akademickém prostředí ukazují na dynamické proměny sociálního (sociálně konstruovaného) prostoru¹² a myšlených „hranic“ mezi jednotlivými disciplínami. Předmět zájmu geografie je neustále produkován aktivitami geografů. „Prostor geografie“ ve smyslu předmětu a objektu jejího studia není ne-historicky určen, není trvale neměnný. V posledních desetiletích se objekt geografického studia rozšířil mj. v důsledku rozvoje technických možností o další, „virtuální“ dimenzi¹³. Stejně tak nejsou statické ani hranice ostatních disciplín, i jejich zájmy a metody procházejí změnami. Současný vývoj, který intenzivněji propojuje geografii s širším spektrem sociálněvědních disciplín, proto otevírá pro geografii nové možnosti uplatnění a spolupráce. V posledních letech se i v České republice postupně etabluje řada výzkumných oblastí, které se dotýkají studia jídla, spravedlnosti, alternativních prostorů, domova a vztahu veřejného a soukromého.

Nastíněné obraty vedou k rozšiřování zorných úhlů, perspektiv a zvyšování citlivosti vůči specifikům nejrůznějších fenoménů. Při jejich studiu se tak vždy otvírá prostor zcela nových kvalit. Zvolená perspektiva si vybírá vlastní prostor, utváří jej a jeho prostřednictvím v něm vyjevuje studované. Obraty, k nimž došlo v sociálních vědách, si již nevystačí s jedním fyzickým prostorem, který je ještě stále často považován za synonymum prostoru geografického, ale naopak přes sebe vrství nejrůznější druhy prostorů: sémantický, sociální, architektonický, právní, mocenský, technický, síťový, mentální atp. Geografie tak nemusí být vědou o jevech v prostoru, ale vědou o prostoru, ba co více – vědou o prostorech.

12 Podrobněji kapitola 3 Sociální prostor.

13 Podrobněji kapitola 2 Virtuální prostor.

/2/

Virtuální prostor

JAKUB TROJAN

ÚVOD

Prostor, v němž zdánlivě neplatí geografické zákonitosti. Prostor, který představuje simulaci lidské fantazie. Prostor, který budí zájem širokého okruhu uživatelů bez ohledu na jejich predispozice. Prostor, který by ani nemusel existovat... Kapitola věnovaná virtuálnímu prostoru reaguje na silící vliv moderních technologií, které utvářejí stále častěji se skloňující pojem virtuality. S rostoucím podílem času, který v tomto prostoru trávíme, se zvyšuje i počet uživatelů pohybujících se v tomto prostoru. Kapitola takový prostor nejprve vymezuje a specifikuje jeho rozvoj, který se s ohledem na dynamiku vývoje soustřeďuje na poslední dekády 20. století a počátek 21. století. Větší diskuse je věnována vztahu mezi virtuálním a fyzickým prostorem. Snaha o geografickou lokalizaci kotevních bodů fyzických nódů *virtuálního prostoru* je součástí *geografie kyberprostoru*, na kterou v kapitole navazuje vliv uživatelů při tvorbě jeho obsahu. Prorůstání technologií do každodenního života je v závěru

kapitoly demonstrováno na příkladu konceptu rozšířené reality, která je označována za most mezi světem fyzickým a virtuálním¹.

Virtuální prostor je jedním z diskutovaných témat soudobé geografie a mnoha dalších disciplín, přičemž akceleraci jeho relevance sledujeme až v posledních desetiletích. Na rozdíl od jiných konceptů prostoru je ten virtuální spojován primárně s technologickým pokrokem. I z toho důvodu se o virtuálním prostoru začíná více psát až v polovině devadesátých let po prvních průkopnických krocích experimentujících s utilizací lidských smyslů (Heiligo-va Sensorama, přístroj simulující jiný než fyzický svět založený na imaginaci podporou více smyslů – blíže například Pimentel 1993). Další rozvoj vykazuje geometrický růst zájmu jak uživatelů coby poptávkové strany, tak strany nabídky reprezentované více než akademickým sektorem komerčními firmami těžícími z masové popularizace a dostupnosti technologií.

Virtuální prostor je v mnoha zdrojích definován jako prostředí interakce jednotlivců, skupin i celých organizací na nehmotném základu (např. Rheingold 1992; Saunders 2011). Zatímco u fyzického světa jsou běžné tři až čtyřdimenzionální matematické definice (Mazur 2007) složené z koordinát (x , y , z – případně i t při vývoji v čase) a doplněné o nematematické vyjádření prostoru lidské existence a prožitků (Lefebvre 1991), v případě virtuálního světa fyzický prostor neexistuje. Co však existuje, je percepční a imaginativní prostor lidské mysli (Moore 2007). Tato definice odpovídá i zařazení *virtuálního prostoru* do třetí (percepční/imaginativní) prostorovosti dle Hynka a Vávry (2007). Oba autoři ale více pracují s konceptem *kyberprostoru*, který často bývá k virtuálnímu světu stavěn jako metaforický rámeček (Benedikt 1991). Samotný pojem *kyberprostoru* je znám zásluhou Williama Gibsona (1984). V geografických publikacích je *kyberprostor* systematicky rozpracováván Robem Kitchinem (1998b, 2002, 2007, 2011) a Martinem Dodgem (2001). *Kyberprostoru* jako soudobému geografickému tématu je věnována i pozornost ve výkladové *International Encyclopedia of Human Geography* (Kitchin, Thrift 2009).

Ve virtuálním prostoru² je utvářena vlastní realita. Ta je budována simulací objektů do podoby mentálních představ uživatelů. *Virtuální prostor* je založen na propojení sítí digitální komunikace (z níž nejběžnější je world wide web), přičemž jednotlivé nody si lze představit jako dílčí osobní počítače připojené do dané sítě. Geografie takto propojeného prostoru má tedy přinejmenším dva rozměry – fyzicky a prostorový, globálně propojený, nemateriální svět virtuální sítě a proti němu jasně ve fyzickém prostoru lokalizovaný nodus

1 Virtuálním prostorem je v souladu s definicemi dále uváděnými v kapitole myšlen takový prostor, v němž není možné se fyzicky pohybovat a který je tvořen technologickým aspektem informačně-komunikační infrastruktury (např. Saunders a kol., 2011). Naproti tomu prostor fyzický, vůči němuž je v kapitole ten virtuální vymezován, je chápán jako prostor, v němž se fyzicky pohybujeme, včetně interakcí v něm vznikajících.

2 Případně kyberprostoru, přijmeme-li pro zjednodušení a v souladu s Gardinerem (1993) oba pojmy jako synonyma.